

mir mogu postići jedino priznanjem vlastite krivnje, odnosno moralnim postupkom koji omogućuje konstruktivnu diskusiju s drugima.

Drugi dio zbornika, "Ubijeni i nestali iz Rame 1941. – 1947." (str. 191 – 328), donosi najcjelovitiji prikaz broja žrtava, prezentiran abecednim redosljedom po mjestu stradanja, imenu i prezimenu žrtve, njezinu zanimanju te opisu stradanja. Radi preglednosti, popis je dvodijelnoga karaktera: prvi se dio odnosi na stradale Hrvate (str. 191 – 299), a drugi na stradale Muslimane-Bošnjake (str. 303 – 328). U ukupnom popisu nalazi se 1805 Hrvata i Muslimana-Bošnjaka stradalih u Drugom svjetskom ratu i poraću. Prema tom popisu, u listopadskom četničkom zločinu 1942. ubijeno je 947 stanovnika Rame, od čega 645 Hrvata i 302 Muslimana-Bošnjaka. Iako opsegom najcjelovitiji, autori napominju da ni jedan takav popis "nema apsolutnu točnost", što otvara mogućnosti dopune.

Posljednji dio zbornika, "Fotodokumentacija 1942. – 1946." (str. 329 – 345), obiluje većim brojem fotografija partizanske i domobransko-ustaške provenijencije na kojima su zabilježeni događaji vezani za područje Rame od 1942. do 1945. godine.

Ovaj iznimno zanimljiv zbornik radova omogućuje čitatelju razumijevanje širega konteksta događaja koji su imali izravan utjecaj na opisane zločine. Ako se tome dodaju i zapisana svjedočanstva preživjelih, članova obitelji stradalih te najcjelovitiji popis žrtava, tada zbornik *Rama 1942.* postaje nezaobilazan materijal za daljnje istraživanje zločina duboko zapisanog u kolektivnu memoriju "ramskoga čovjeka".

MIJO BELJO

Zorislav Lukić, Hrvoje Petrić, ur., *110 godina Hrvatske seljačke stranke. Zbornik radova* (Zagreb: Matica hrvatska; Povijesno društvo Križevci; Zaklada braće Radić, 2015), 635 str.

U sklopu Biblioteke Zbornici Matice hrvatske krajem 2015. objavljen je zbornik radova sa znanstvenoga skupa s međunarodnim sudjelovanjem održanog u Križevcima 11. i 12. travnja 2014. u organizaciji Povijesnoga društva Križevci, a uz suorganizaciju Hrvatskoga instituta za povijest, Društva za hrvatsku povijesnicu, Odsjeka za povijesne znanosti HAZU, Zavoda za znanstvenoistraživački i umjetnički rad HAZU Koprivničko-križevačke županije u Križevcima i Hrvatske seljačke stranke (HSS). Osim radova izloženih na znanstvenom skupu, u zbornik su naknadno uvrštena još dva rada da bi se dobila zaokružena cjelina o 110-godišnjem djelovanju HSS-a. To su radovi Mateje Ratej i Darka Gavrilovića, pa je u zborniku ukupno objavljeno 29 znanstvenih radova. Skup u Križevcima okupio je pored već afirmiranih znanstvenika i mlade autore koji su podastri neka nova viđenja o djelovanju HSS-a. Svi su radovi popraćeni znanstvenom aparaturom (bilješke s izvorima i literaturom) i prošli su znanstvenu recenziju. Recenzenti su bili dr. Hrvoje Čapo, dr. sc. Dragutin Feletar, dr. sc. Zdravka Jelaska Marijan, dr. sc. Ivana Luetić i dr. sc. Zdenko Radelić.

Predgovor je napisao Branko Hrg, donedavni predsjednik HSS-a (str. 9 – 11), a zbornik započinje radom “Neposredna demokracija u ideologiji HSS-a” (str. 13 – 24) Tihomira Cipeka s Fakulteta političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu. U početnom dijelu autor ustvrđuje da je “kriza predstavničke demokracije” danas neporeciva činjenica koja se ogleda u sve manjem sudjelovanju građana u političkom procesu i raširenom prijeziru prema politici i političarima. Zaključuje da to nije dobro i da na “krizu demokracije” treba još više demokracije, što se može ostvariti kroz model neposredne ili izravne demokracije. Taj su model koristila braća Radić u političkom djelovanju Hrvatske pučke seljačke stranke (HPSS) / Hrvatske republikanske seljačke stranke (HRSS), a danas HSS-a. Nastojala su da se što više naroda uključi u procese političkoga odlučivanja, zalažući se da se narodu osigura suverenost preko referenduma. I današnji HSS vidi da je uključivanje naroda u politiku preduvjet daljnjega razvoja hrvatske demokracije te da neposredna demokracija može biti dobrodošla dopuna predstavničkoj. Tako se Radić već 1904. zalaže za uvođenje općega, jednaka i tajnoga prava glasa za sve punoljetne građane. Suverenitet naroda ključno je načelo ideologije HSS-a. Narodni bi referendum bio obveza u slučaju sklapanja saveza s drugim državama, zaduživanja u inozemstvu i u provođenju agrarne reforme. Pored neposredne demokracije, HSS se u načelima zalagao za lokalnu samoupravu, odnosno “samovladu” preko koje bi narodu bilo omogućeno da se sam organizira i zadovolji svoje gospodarske, prosvjetne i zdravstvene interese. Dom je, prema ideologiji HSS-a, osnovna jedinica narodne samouprave. Sagledavajući današnji HSS, autor zaključuje da su načela HSS-a npr. briga za radnoga čovjeka, hrvatskoga malog obrtnika i seljaka te nastojanje da se poštuju temeljna načela kršćanske etike koja su aktualna i danas. Cipek piše da treba paziti na uspostavljanje ravnoteže između parlamentarnoga i neposrednoga političkog odlučivanja, ali i da samo odgovorni građani mogu doprinijeti razvoju hrvatske demokracije.

Slijedi rad dr. Suzane Leček iz Hrvatskoga instituta za povijest, Podružnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje iz Slavonskoga Broda. U radu “Priča o uspjehu – strategija i metode političke borbe Hrvatske seljačke stranke (1918–1941)” (str. 27 – 48) autorica je iznijela da je HSS u stanovništvu koje je bilo više naviknuto slušati nego donositi odluke stvorio volju i svijest, kao i hrabrost da utječe na prilike u kojima živi. Strategiju i metode političke borbe HSS-a od 1918. do 1941. raščlanila je na vrijeme pseudoparlamentarizma od 1920. do 1929. (bojkot parlamenta 1920. – 1925.), vrijeme diktature od 1929. do 1935. (HSS je zabranjen) te vrijeme toleriranoga parlamentarizma od 1935. do 1941. (HSS do 1939. bojkotira Narodnu skupštinu, a od 1939. do 1941. nema skupštine). Koristeći se sistematizacijom Genea Sharpa, koji je prikupio 198 načina nenasilne borbe, prepoznaje da ih je HSS koristio čak 58. U zadnjem razdoblju, od 1935. do 1941., HSS je iz stranke prerastao u pokret. Autorica je prikazala rezultate djelovanja Gospodarske i Seljačke sloge, Hrvatskoga srca, Hrvatskoga radničkog saveza te Hrvatske seljačke zaštite i Hrvatske građanske zaštite kao poluvojnih organizacija. Spomenute su organizacije pokrile sva područja: politiku, gospodarstvo, pravosuđe, prosvjetu, kulturu, socijalnu politiku, ženska prava i samozaštitu. Otvorenost HSS-a za suradnju proširila je krugove onih koji su mu davali veliku potporu. Kruna rada HSS-a bila je autonomna Banovina Hrvatska. Autorica zaključuje da su temelje građansko-demokratskoga društva koje je postavio HSS razorili totalitarni sustavi koji su obilježili hrvatsku povijest nakon 1941. godine.

Sveučilišna profesorica u miru Mira Kolar-Dimitrijević iz Zagreba napisala je rad "Stjepan Radić i financije" (str. 49 – 80). U njemu je upozorila na svestranost vođe HSS-a, koji je na studijima u Francuskoj kod profesora dr. Leroy-Beaulieua proučavao poreznu politiku tadašnjih modernih europskih država i Sjedinjenih Američkih Država te je 1908. u Zagrebu objavio knjigu *Današnja financijalna znanost*. Važnost djela bila je u tome što je na svjetlo dana iznio probleme koji nastaju primjenom neodgovarajućega poreznog sustava, posebno stavlajući naglasak na Hrvatsku i Austro-Ugarsku. Autorica piše da danas ti savjeti većinom nisu cjelovito primjenjivi, no da ipak možemo mnogo naučiti iz Radićevih promišljanja o financijama te iz njegove praktične porezne politike u vrijeme Zagrebačke oblasti 1927. godine. Porez koji plaćaju građani mora biti pravedan i omogućiti svim ljudima da žive i rade.

Dr. Ivica Šute s Odsjeka za povijest zagrebačkoga Filozofskog fakulteta predočio nam je u radu "Hrvatska seljačka stranka i njezina ekonomska organizacija – Gospodarska sloga (1935–1941)" (str.81 – 98) djelovanje Gospodarske sloge kao ekonomske organizacije preko koje je HSS pokušao pomoći osiromašenom seljaštvu nakon velike svjetske krize. Teškim prilikama na hrvatskom selu u kombinaciji s Velikom gospodarskom krizom pogodovala su nepovoljna struktura seljačkoga gospodarstva (posjed manji od 5 ha) te agrarna prenapućenost (na 1 km² dolazilo je 126 poljoprivrednih stanovnika). Šute zaključuje da su takva gospodarstva bila nesposobna za poljoprivrednu proizvodnju. Kako je Velika gospodarska kriza izbrisala gospodarsku politiku HSS-a (vodio ju je dr. Rudolf Bičanić) provedenu do uvođenja kraljeve diktature 1929., Gospodarska je sloga intervenirala u slučajevima gladi u siromašnim hrvatskim krajevima te je umnogome pomogla rješavanju gorućih problema hrvatskoga seljaštva. Autor zaključuje da propašću Kraljevine Jugoslavije u Travanjskom ratu 1991. završava i rad Gospodarske sloge u njezinu punom i sveobuhvatnom smislu. U vrijeme Nezavisne Države Hrvatske njezin je rad bio ograničen i sveden na pojedine djelatnosti, a nakon rata, u potpuno novim, radikalno izmijenjenim političkim i društveno-ekonomskim okolnostima socijalističke jugoslavenske države, obnova organizacije jednostavno nije bila moguća.

Slijedi rad "Hrvatska seljačka stranka i lokalne samouprave Savske banovine" (str. 99 – 112) dr. Stipice Grgića, profesora na Hrvatskim studijima Sveučilišta u Zagrebu. Obradio je odnos HSS-a prema lokalnim samoupravama Savske banovine od 1935. do 1939. te pokazao da su samouprave bile važna tekovina za koju se HSS zalagao. Hrvatska seljačka stranka osvojila je od 1936. vlast u općinama, uspješno ih povezala u borbi za zajedničke ciljeve te ih do 1939. gotovo potpuno odvojila od volje režima koji ih je do tada kontrolirao. Autor iznosi da je stvoren paralelni sustav vlasti, gdje su općinske uprave nastojale djelovati što neovisnije o višim vlastima te ostvariti što više raznolikih ciljeva za dobrobit svojih građana.

U radu pod naslovom "Političko djelovanje dr. Antuna Radića" (str. 113 – 124) prof. Domagoj Sremić iz Gimnazije Sisak ustvrdio je da je Antun Radić jedan od najznačajnijih hrvatskih političara i kulturnih djelatnika na prijelazu iz XIX. u XX. stoljeće. Njegova je velika zasluga što je s bratom Stjepanom potlačene seljake učinio političkim subjektom, ali svojim je obrazovanjem služio hrvatskom narodu, u to vrijeme najbrojnijem seljačkom sloju. Aktivno je sudjelovao u pisanju programa stranke, objavljivanju članaka u stranačkom glasilu *Dom* te izbornim utrkama za zastupnički mandat u Saboru. Autor se pri pisanju rada oslonio na radove dr. Branke Boban, dr. Ive

Perića te Božidara Murgića, dobrih poznavatelja djela Antuna Radića, i dao je odličan presjek djelovanja toga velikana hrvatske kulture. Na kraju nas upućuje na to da Antunove sveukupne inicijative i djelo traže neprestano promišljanje.

Sedmi po redu rad je prof. Tomislava Bogdanovića “Đuro Basariček i njegov doprinos akciji zbrinjavanja gladne istarske, dalmatinske i bosansko-hercegovačke djece u vrijeme Prvoga svjetskog rata” (str. 125 – 138). Zemaljska je vlada u humanitarnu akciju zbrinjavanja i spašavanja ugrožene djece zapadno od Drine uključila svoje najbolje socijalne radnike, koji su onda surađivali s učiteljima i svećenstvom. Jedan iz plejade tih ponajboljih socijalnih radnika zasigurno je bio Đuro Basariček. Autor piše da je Basariček dao veliki obol u organiziranju županijskih odbora za zaštitu djece, ali i obilaženju terena i traženju ljudi koji će prihvatiti izglednjelu djecu na prehranu. Bio je to prostor Bjelovarsko-križevačke županije, cijele Slavonije i Srijema. Bio je dobro povezan s učiteljima jer je i sam bio iz ugledne pedagoške obitelji. Iako se sa sigurnošću ne može reći koliko je udomitelja bilo iz redova HSS-a, poznato je da je Bjelovarsko-križevačka županija primila 2763 djece. Veliku pomoć na području Koprivnice i Križevaca pružili su Basaričeku haesesovci Zvonimir Pužar, potpredsjednik Seljačke sloge, Mihovil Pavlek Miškina i Mara Matočec. Narod ga je za trud oko zbrinjavanja i brige za djecu nagradio biranjem u Narodnu skupštinu 1920., 1923., 1925. i 1927. godine.

U radu “Bilješka o Stjepanu Radiću: dokument iz rukopisne ostavštine mons. dr. Frana Barca” (str. 139 – 148) dr. Ivica Zvonar s Odsjeka za povijesne znanosti HAZU u Zagrebu prikazuje gledanje mons. dr. Frana Barca, svećenika i sveučilišnoga profesora, na Stjepana Radića na osnovi kraćega Barčeva zapisa o Radiću iz prve polovine 1919. godine. Autor smatra da je dokument, zapis na četiri stranice o Stjepanu Radiću, Barac napisao na zahtjev jugoslavenskih izaslanika koji su sudjelovali u radu Mirovne konferencije u Parizu 1919. radi pokušaja neutraliziranja Radićeva političkoga djelovanja na domaćem i međunarodnom planu. Optužio je Radića da kao vješti govornik utječe na mase, ali mu u političkom djelovanju spočitava nedosljednost i prevrtljivost.

Slijedi rad dr. Željka Karaule iz Bjelovara pod naslovom “‘Naš vođa’ – stvaranje kulta Vladka Mačeka” (str. 149 – 164). Autor analizira postupno stvaranje specifičnoga kulta ličnosti predsjednika HSS-a Vladka Mačeka unutar hrvatskoga seljačkog pokreta nakon ublažavanja Šestosiječanjske diktature u Kraljevini Jugoslaviji. Zapaža da je stvaranje Mačekova kulta očito nastalo u korelaciji s tada rastućom “fašizacijom Europe” u drugoj polovini 1930-ih, kada je zbog gospodarske uspješnosti i porasta nacionalne moći poželjan model oponašanja nacističke Njemačke. Uspoređujući Radićev kult, koji se prenosio usmeno u narodu i nije ga planski organizirao stranački vrh, Mačekov kult organizirala je stranačka mašinerija HSS-a, koristeći tadašnje promidžbene mogućnosti, među kojima su bile seljačke parade seljačkoga pokreta HSS-a, proslave Mačekova rođendana i smotre folklor. Svrha stvaranja Mačekova kulta bilo je pokazivanje snage HSS-a, ali i homogeniziranje hrvatskoga puka oko jedinstvenoga cilja, stvaranja “hrvatske države” u Jugoslaviji. Stvaranjem Banovine Hrvatske 1939. kult slabi, a stvaranjem Nezavisne Države Hrvatske u travnju 1941. naprasno je prekinut zbog njegova odbijanja da preuzme vlast u Hrvatskoj.

Deseti je rad “Glas hrvatskog seljačkog pokreta, politički govori, izjave i novinski članci Augusta Košutića između dva svjetska rata” (str. 165 – 176) dr. Anđelka Vlašića sa Sveučilišta Koç iz Istanbula. Autor je obradio njegove govore, članke i izjave dane u

zemlji i u političkoj emigraciji iz koje se vratio 1937. godine. Razlikovao se od ostalih stranačkih prvaka po agresivnoj retorici bilo da se obraćao članstvu, novinarima ili diplomatskim predstavnicima. Kao vrstan govornik, bio je omiljen u slušateljskoj masi.

Rad dr. Tomislava Iška iz Instituta za istoriju iz Sarajeva "Stavovi H(P-R)SS-a prema Bosni i Hercegovini u 'procesu dugog trajanja' i njihove refleksije do kraja XX. stoljeća" (str. 177 – 188) uvodi nas u niz radova koji obrađuju određena područja Hrvatske i šire. Autor je obradio stavove HPSS-a prema Bosni i Hercegovini kroz čitavo XX. stoljeće. Temeljeći rad najvećim dijelom na vlastitim istraživanjima, veoma je oštro progovorio o Daytonu (1995.) nazvavši Bosnu i Hercegovinu "monstrum tvorevinom", a njezine narode Srbe, Bošnjake i Hrvate "zarobljenicima" naciokracije.

Slijedi rad "HPSS i refleksija njegova djelovanja na području Brodske županije" (str. 189 – 210) prof. Krešimira Škuljevića iz Osnovne škole "Ivan Mažuranić" iz Sibinja. Autor potvrđuje da je uz Podravinu HPSS do Prvoga svjetskog rata razvio posebno jako stranačko djelovanje u brodskoj Posavini. Vidljivo je to jer je kroz rečeno razdoblje od 30-ak članova u Glavnom odboru bilo njih troje. Stranačke su se organizacije osnivale i bile najjače uz "magistralu", tj. cestu koja je povezivala Brod na Savi i Novu Gradišku. Najagilnija organizacija bila je u Sibinju, a njoj je, kao i ostalim organizacijama, probleme stvarala vlast (primjerice nedobivanje dozvola za stranačke skupštine). Stranka je razvila jaku izdavačku djelatnost, osnivala je knjižnice, gospodarske udruge i organizacije te organizirala zabave. Koristeći se spomenicom Mije Juretića, Škuljević je iz tame zaborava izvukao nekoliko osoba u tom početnom razdoblju djelovanja Radićeve stranke.

Dr. Ivan Bulić s Hrvatskoga katoličkog sveučilišta u Zagrebu podastro je rad "Nastojanja, promišljanja i upozorenja Stjepana Radića 1913–1918." (str. 211 – 236). Rad se odnosi na vrijeme od 1913. do 1918., kada Stjepan Radić postaje saborski zastupnik i iznosi interpelacije u Saboru, koje nisu raspravljene te su ostale kao neslužbeni dokument opisa pojedinih problema koji su mučili Hrvatsku, a sam Radić našao se na listi nepoželjnih političara koje ne treba uvažavati. Radić, ali i njegov HPSS trajno su nastojali zaštititi hrvatske nacionalne interese. Promišljali su o njima, nisu mogli u najvećem dijelu utjecati na zbivanja, pa im je preostalo upozoravati, a i samim upozoravanjem doveli su svoje živote u pogibelj.

Četrnaesti je rad dr. Franka Miroševića iz Zagreba. Pod naslovom "HRSS na parlamentarnim izborima 1920. i 1923. u Kraljevini SHS u Bjelovarsko-križevačkoj županiji" (str. 237 – 254) iznio nam je detalje o uspjehu HRSS-a na parlamentarnim izborima 1920. i 1923. u Bjelovarsko-križevačkoj županiji. Autor to područje osobito poznaje jer je niz godina ondje bio profesor. Približio nam je djelovanje HSS-ovih političara Vinka Lovrekovića, Karla Kovačevića, Filipa Lakuša, Mije Stuparića i Stjepana Uroića kroz izbore, osobito one 1923., na kojima je HSS odnio nadmoćnu pobjedu sa 83,7% glasova. Zaključio je da je taj rezultat dokaz da je HRSS u Bjelovarsko-križevačkoj županiji ujedinio hrvatski politički korpus u jedinstveni hrvatski nacionalni pokret koji je nastavio borbu protiv centralizma, unitarizma i velikosrpskoga hegemonizma.

Dr. Ivan Hrštic iz Instituta društvenih znanosti Ivo Pilar iz Zagreba u radu "Društvena struktura i nastup H(R)SS-a u Dalmaciji (1922–1929)" (str. 255 – 268) obradio je društvenu strukturu Dalmacije i rezultate HSS-a na izborima do 1929. u Dalmaciji, koji su tekli paralelno s politizacijom dalmatinskih seljaka. Kako je stranka uspješno

kombinirala socijalno i nacionalno pitanje, na tome se i temeljio njezin uspjeh te tvorba iz političke stranke u nacionalni pokret.

Šesnaesti je rad dr. Ivana Peklića iz Zavoda za znanstvenoistraživački i umjetnički rad HAZU Koprivničko-križevačke županije iz Križevaca. "Hrvatska seljačka stranka u križevačkom kraju od petosvibanjskih izbora do početka Drugoga svjetskog rata" (str. 269 – 276) mala je sinteza povijesti HSS-a križevačkoga kraja. Autor zaključuje da je HSS u tom vremenu bio vodeća politička stranka u Hrvatskoj i da su Križevci i križevački kraj bili njegovo glavno uporište. Naglašava da unutar HSS-a dolazi do političkoga razmimoilaženja, prije petosvibanjskih izbora između Ljubomira Maštrovića i dijela HSS-a te prije izbora 1938. između Rudolfa Gregureka i vodstva stranke. I pored tih nesuglasica, HSS je ostao vodeća politička snaga u Križevcima, a iz policijskih izvještaja vidljivo je da su križevačke haesesovce u tom razdoblju pratili.

Anamarija Lukić iz Instituta društvenih znanosti Ivo Pilar, Podružnice iz Osijeka, u radu "Odnos između H(R)SS-a i Hrvatske zajednice u Osijeku tijekom 1925. godine" (str. 277 – 290) prikazala je odnos H(R)SS-a i Hrvatske zajednice 1925. godine. Vodeća stranka u Osijeku od 1918. do 1929., Hrvatska zajednica poduprla je 1925. politiku Stjepana Radića i parlamentarizam te se sukobila s Pašićevom i Pribičevićevom vladajućom strukturuom. Neuravnotežen odnos između tih dviju oporbenih skupina prikazala je kroz *Hrvatski list*, njihovo zajedničko dnevno glasilo 1925. godine.

Slijedi još jedan rad osječke autorice, dr. Zlate Živaković-Kerže iz Hrvatskoga instituta za povijest, Podružnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje iz Slavenskoga Broda, "Osječka podružnica pripomoćne i dobrotvorne zadruge 'Hrvatsko srce'" (str. 291 – 310). Osijek, administrativno jedan grad, teritorijalno je bio podijeljen na Gornji grad, Tvrđu, Novi grad i Donji grad, pa su zbog udaljenosti i drugih okolnosti Gornji i Donji grad imali odvojena društva i institucije. Tako su u Osijeku djelovala dva povjereništa i dvije dobrotvorne zadruge "Hrvatsko srce". Autorica je istražila gornjogradsku osječku podružnicu od 1936. do 1941. služeći se osječkim dnevnim *Hrvatskim listom*. Zadruga je djelovala na humanom i kulturnom planu. Već 2006. dr. sc. Suzana Leček postavila je pitanje – koje je sada ponovila i autorica – koja je bila svrha te zadruge kraj postojeće ženske organizacije HSS-a na području Lijepe Naše i šire.

Suautori dr. Danijel Vojak iz Instituta društvenih znanosti Ivo Pilar iz Zagreba i Davor Kristijan iz Samobora predstavili su rad "Djelovanje Hrvatske seljačke zaštite i Hrvatske građanske zaštite na samoborskom području pred Drugi svjetski rat" (str. 311 – 322). Hrvatska seljačka stranka osnovala je 1930-ih Hrvatsku seljačku zaštitu kao poluvojnu organizaciju, koja je na samoborskom području djelovala od 1936. godine. Vlast je svim silama pokušavala ometati njezin rad, a početkom 1938. i zabraniti je. Ona je opstala i ojačala, kulminaciju je doživjela u vrijeme Banovine Hrvatske, a prestala je s radom nakon uspostave Nezavisne Države Hrvatske, kada dio članstva s vodstvom pristupa ustašama.

Dr. Željko Bartulović s Pravnoga fakulteta Sveučilišta u Rijeci i Valter Papić iz Jelenja napisali su rad "Stjepan Radić i HPSS u riječkom 'Novom listu' do 1914. i H(R)SS u Hrvatskom primorju 1920–1940." (str. 323 – 346). Služeći se najvećim dijelom komparativnom metodom, prikazuju djelovanje Stjepana Radića i HPSS-a u Hrvatskom primorju do 1914., kada je Radić kratko bio član uredništva i dopisnik riječkoga *Novog lista*, suprotstavljanje Radića i HPSS-a Hrvatsko-srpskoj koaliciji te udaljšavanje Supila

od Hrvatsko-srpske koalicije i njezina vodstva 1911. i davanje potpore Radiću kao značajnom hrvatskom političaru. Posvetivši pozornost specifičnim problemima Primorja, prijetnjama talijanskoga iredentizma, dokazujući želju stranke za ostvarenjem ravnopravnosti Hrvata u državi, a ne njezinim rušenjem, HSS je stekao povjerenje stanovništva te je od 1920., kada je dobio 1% glasova, do kraja Kraljevine Jugoslavije postao najjača stranka na tom području.

Mr. Đuro Škvorc iz Križevaca u radu "HSS na križevačkom području (1991–2014)" (str. 347 – 394) zaključuje da je HSS od obnavljanja u devedesetim godinama XX. stoljeća do današnjih dana važan čimbenik na političkoj sceni čitavoga križevačkog kraja i Križevaca. Danas, kao i nekada, glavno uporište HSS-a u Republici Hrvatskoj u Križevcima je i križevačkom kraju. Autor to objašnjava dubokim tragom koji je ostavio predratni HSS među domicilnim stanovništvom, dobrim radom u ograncima, provođenjem izbornih obećanja biračima tijekom obnašanja vlasti, kao i suradivanjem s oporbenim strankama na poboljšanje života i rada svih građana. Ipak, najveća vrijednost HSS-a u križevačkom kraju međusobna su prijateljstva, zajedništvo, ali i življenje haesesovštine.

Slijedi nekoliko radova posvećenih djelovanju HSS-a izvan Hrvatske. Mr. Jakov Žižić sa zagrebačkoga Fakulteta političkih znanosti napisao je rad "HSS i hrvatska politička emigracija (1945–1990)" (str. 395 – 402), u kojem prati odnos HSS-a i ostatka hrvatske političke emigracije od 1945. do 1991. kroz djelovanje dr. Vladka Mačeka i Jurja Krnjevića. Zaključuje da u emigrantskom političkom životu HSS nikada nije uspio do kraja kapitalizirati sav svoj ugled i potencijal, iako je u emigraciji imao stabilnu stranačku infrastrukturu, brojno članstvo, vlastita materijalna dobra te tradiciju organiziranja i djelovanja među iseljenim Hrvatima, političku legitimnost, demokratsko i mirotvorno naslijeđe te je bio neokaljan totalitarnom i ekstremističkom endehazijskom stigmom. Razloge vidi u dominaciji ustaške koncepcije hrvatske državnosti u emigrantskom političkom diskursu, što je bilo u suprotnosti sa stranačkom ideologijom i dugogodišnjim djelovanjem Vladka Mačeka. Za razliku od Mačeka, novi vođa stranke Juraj Krnjević otvorio je 1964. stranku iz začahurenosti prema drugim političkim strujama, zadržavši liberalno-demokratsku političku opciju. Ta je opcija kroz časopis *Nova Hrvatska* razbila duhovnu dominaciju totalitarnih ustaških ideja i kroz promišljanje hrvatske samostalnosti unijela nove političke vizure i vrijednosti, a Hrvatsku vidjela kao modernu demokraciju zapadnoga tipa. Stranka se do kraja otvorila i izišla iz svojevrstne izolacije dolaskom Josipa Mirka Torbara na čelo 1988. godine. Načela i vrijednosti liberalne demokracije koje je zastupao HSS bili su zanimljivi brojnim predstavnicima demokratskoga emigrantskoga političkog i kulturnog diskursa tijekom cijeloga djelovanja hrvatske političke emigracije, a vidljivi su bili kroz skupinu oko lista *Poruke slobodne Hrvatske*, osnivače i suradnike *Nove Hrvatske* i vodstvo Hrvatskog narodnog vijeća.Đ

Mr. Vladimir Šadek iz Koprivničko-križevačke županije podastro nam je rad "Politika ustaša i komunista prema haesesovcima u kotarima Koprivnica i Đurđevac (1941–1943)" (str. 403 – 417). Opisao je razne načine, a često i grube metode privlačenja ljudi na komunističku ili ustašku stranu, za što im je neophodno trebala podrška haesesovaca, koji su među Podravicima i Bilogorcima imali ugled i utjecaj. Zaključio je da su u konačnici više uspjeha u privlačenju stanovništva imali komunisti, i to zahvaljujući vojnim uspjesima Saveznika i partizana te krahu Nezavisne Države Hrvatske.

Rad “Stjepan Radić in republikansko gibanje v Sloveniji” (str. 419 – 448) napisala je dr. Aleksandra Berberih-Slana iz Muzeja narodne osvoboditve iz Maribora. Autorica je obradila odnos Stjepana Radića prema republikanskom pokretu u Sloveniji proučivši slovenske (*Slovenski narod, Slovenec, Jutro, Naša vas, Slovenska republikanska stranka, Avtonomist, Slovenski republikanec* i *Zgodovinski časopis*) i hrvatske novine (*Riječ SHS, Hrvat, Obzor, Slobodni dom, Seljačke novine, Dom*) ali i promišljanja slovenskoga povjesničara Janka Prunka.

Dr. Mateja Ratej iz Inštituta za kulturno zgodovino ZRC SAZU iz Ljubljane u radu “Politično zavezništvo Antona Novačana in Stjepana Radića leta 1922.” (str. 449 – 460) prikazala je veze Antona Novačana s Radićem. Novačan je maturirao u Varaždinu i studirao pravo u Pragu, Parizu i Münchenu, a tijekom rata je interniran u Celju i Grazu. Godine 1922. osnovao je Slovensku republikansku stranku i bio saveznik Stjepana Radića, s kojim se razišao 1923. uz kritiku da Radić želi kandidirati svoju stranku u Štajerskoj i Prekomurju. Godine 1935. na listi je centralističke i unitarističke Jugoslavenske stranke Bogoljuba Jevtića, pa je za nagradu dobio mjesto konzula u talijanskom Bariju. Nakon sporazuma Tito-Šubašić lavira između Tita i Petra Karađorđevića, u travnju 1945. moli Staljina da Sloveniji izbori status samoupravne jedinice u Jugoslaviji s Primorjem, Koruškom, Štajerskom, ali i Mađarskom do Blatnoga jezera te kajkavskim dijelom Hrvatske. Umro je 1951. u Argentini.

Rad pod naslovom “Politički identitet Hrvata iz južne Ugarske i Radićevo buđenje hrvatskoga naroda do 1918. godine” (str. 461 – 472) napisao je Darko Gavrilović s Prirodno-matematičkoga fakulteta Univerziteta u Novom Sadu. U južnoj se Ugarskoj u drugoj polovini XIX. stoljeća pojačava pritisak mađarske nacionalne integracije na nacionalne manjine, a među njima na Bunjevce i Šokce koji obitavaju u Bačkoj i Banatu. Pritisak ih je prisilio da se homogeniziraju i samoorganiziraju, najprije kroz kulturnu djelatnost, koja kroz izvjesno vrijeme poprima političke konotacije uz buđenje nacionalnoga osjećaja bunjevačkoga i šokačkoga stanovništva. U buđenje nacionalne svijesti uključila su se braća Radić pisanjem u hrvatskom glasilu *Neven* iz Subotice, ali i u svojim glasilima, o Hrvatima Bačke i Banata, a Stjepan je rad HPSS-a usmjeravao k njima, šireći ga sve do istočnoga Srijema.

Slijedi rad suautora Roberta Skenderovića iz Hrvatskoga instituta za povijest, Podružnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje iz Slavenskoga Broda, i Marija Bare iz Instituta za migracije i narodnosti iz Zagreba “Pogled prema istoku: djelovanje Hrvatske seljačke stranke u Baranji, Bačkoj i Banatu” (str. 473 – 494). Autori su nam zorno predočili okupljanje Hrvata u Bačkoj, Baranji i Banatu oko H(R)SS-a, od kojega su očekivali nacionalnu i socijalnu zaštitu, što je rezultiralo uključivanjem Bunjevačko-šokačke stranke u HSS, njegovanjem narodne autohtone kulture i prosvjećivanjem seljaštva kroz Seljačku slogu te ekonomskim organiziranjem preko Gospodarske sloge. Širenju hrvatske nacionalne svijesti na tim prostorima vlast će suprotstaviti prorežimski orijentirane Bunjevce kroz negiranje hrvatskoga podrijetla Bunjevaca i Šokaca. Tijekom Drugoga svjetskog rata stranka se pasivizirala, uz raslojavanje članstva koje je započelo još u Banovini Hrvatskoj, a približavanjem kraja rata samo se pojačalo, posebno pridruživanjem dijela stranke partizanima.

Mr. Novak Adžić iz Zavoda za intelektualnu svojinu Vlade Crne Gore iz Podgorice u radu “Hrvatska seljačka stranka i Crnogorska stranka (federalisti) 1925–1941.

Prilog proučavanju hrvatsko-crnogorskih povijesnih odnosa” (str. 495 – 538) ispitao je veze HSS-a i Crnogorske stranke (federalista) dr. Sekule Drljevića od 1925. do 1941. godine. Zaključuje da se obje stranke bore protiv beogradskoga centralističkog režima, njegujući bratske odnose hrvatskoga i crnogorskoga naroda.

Posljednji u zborniku, opsežan rad na 57 stranica napisao je dr. Hrvoje Petrić s Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu pod naslovom “O braći Radić i počecima Hrvatske pučke seljačke stranke” (str. 539 – 596). Rad je sam po sebi mala sinteza početnoga razdoblja HPSS-a jer je autor definirao u kojim je dijelovima Hrvatske započelo osnivanje lokalnih stranačkih organizacija, zašto baš ondje i tko su bili prvi osnivači. Ustanovio je da je prva terenska organizacija HPSS-a osnovana 29. siječnja 1905. u Novom Virju, a ne u Hrastovici kraj Petrinje 12. veljače 1905., kako je do danas bilo uvriježeno u hrvatskoj historiografiji. Mjesta osnivanja terenskih organizacija stranke potkrijepio je tablicom i zemljovidom na kojem dominiraju tri glavne jezgre s velikom gustoćom stranačkih organizacija: 1. Podravina s Bilogorom, 2. sjeverna Moslavina i 3. Posavina (s težištem na brodomskom području). Osnivače HPSS-a 1904. i članove prvoga privremenoga Glavnog odbora HPSS-a početkom 1905. prikazao je kroz tablicu, navodeći zanimanje i mjesto djelovanja, te na zemljovidu predočio mjesto njihova djelovanja do ožujka 1905. godine. Važnost radu daje popis literature o braći Radić te osnivanju i djelovanju HPSS-a, životopisi dvadeset od ukupno 27 utemeljitelja HPSS-a te prilog s prvim programom HPSS-a iz 1904. godine.

Zbornik radova *110 godina Hrvatske seljačke stranke* druga je knjiga u slobodnoj Republici Hrvatskoj o HSS-u izdana nakon 1999. koja je dala pregled povijesti stranke do današnjih dana. Prvu, *Povijest Hrvatske seljačke stranke*, objavio je dr. Hrvoje Matković 1999., ali ona obrađuje razdoblje do 1991. godine. Kao što kaže Hrvoje Petrić u pogovoru: “Struktura objavljenih članaka pokriva šest područja: načela i strategija; vođe i istaknute osobe; HSS od osnivanja do 1918; regionalne osobitosti djelovanja u međuratnom periodu; djelatnost izvan Hrvatske (na primjeru Bosne i Hercegovine, Slovenije, Crne Gore i Vojvodine/Srbije), HSS nakon 1941. godine.” Ti članci iznose mnoga nova saznanja, ali i poznate podatke u drukčijem kontekstu. Važnost današnjega HSS-a u tome je što doprinosi razvoju demokracije u Republici Hrvatskoj te Bosni i Hercegovini.

ĐURO ŠKVORC

Marko Medved, *Riječka Crkva u razdoblju fašizma. Nastanak biskupije i prvi talijanski upravitelji* (Zagreb: Kršćanska sadašnjost; Riječka nadbiskupija; Državni arhiv u Pazinu, 2015), 751 str.

Knjiga *Riječka Crkva u razdoblju fašizma. Nastanak biskupije i prvi talijanski upravitelji* djelo je crkvenoga povjesničara Marka Medveda u kojoj autor piše o crkvenoj situaciji u Rijeci između dva svjetska rata. U središtu je autorova zanimanja osnivanje samostalne Riječke biskupije i novih župa nakon aneksije grada Italiji 1924. godine.